

УДК 338.432:334.012.23

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

О.Ю.Єрмаков, доктор економічних наук, професор

О.Г.Баранов

О.В.Олійник

Національний аграрний університет

Розглянуто особливості економічного розвитку аграрних підприємств приміської зони столичного регіону. Виявлено його залежність від впливу таких факторів як спеціалізація, інтенсивність виробництва, рівень господарювання, фінансовий стан тощо. Запропоновано заходи щодо ефективного економічного розвитку аграрних підприємств в умовах ринкових трансформацій.

Рассмотрены особенности экономического развития аграрных предприятий пригородной зоны столичного региона. Выявлена его зависимость от влияния таких факторов как специализация, интенсивность производства, уровень хозяйствования, финансовое состояние. Предложены мероприятия по эффективному экономическому развитию аграрных предприятий в условиях рыночных трансформаций.

Проблемі ефективності функціонування аграрних підприємств в умовах ринкових трансформацій присвячено багато наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів — В.Г.Андрійчука [1], Е.Касла та ін. [2], Коваленка Ю.С. [3], В.Я.Месель-Веселяка [4], О.М.Онищенко і В.В.Юрчишина [5] та ін. Проте економічний розвиток аграрних підприємств зазвичай розглядаєть-

ся лише як позитивний процес, а в практиці сучасного господарювання в аграрних підприємствах відбуваються зворотні явища щодо спеціалізації, концентрації, розширеного відтворення тощо. На особливу увагу в цьому плані заслуговує розміщення і спеціалізація сільськогосподарського виробництва в аграрних підприємствах, розташованих у зоні впливу великих міст і промислових центрів.

На сьогодні на території України розташовано 14 міст із населенням понад 350 тисяч чоловік, у тому числі 5 з них — з населенням понад 1 мільйон чоловік. Недоліки в організації та безсистемність реалізації плодоовочевої продукції приміськими господарствами, з одного боку, великі транспортні витрати і торгівельні надбавки, з іншого, призвели до парадоксальної ситуації — сільськогосподарські підприємства терплять збитки, а населення великих міст і промислових центрів змушено купувати ці незамінні продукти харчування за більш високими цінами порівняно з іншими регіонами країни.

У 2003 році виробництво валової продукції сільського господарства столичного регіону становило 66,3% проти 1990 року, у тому числі продукції рослинництва — 75,1%, тваринництва — 46,1, продовольчих товарів — 61%. Спад виробництва сільськогосподарської продукції зумовив значне скорочення виробництва основних продуктів харчування. Внаслідок таких негативних тенденцій розвитку продовольчого комплексу регіону зменшилось споживання населенням основних продуктів харчування як в цілому по Київській області, так і в м.Києві. Зменшення купівельної спроможності населення та ускладнення зі збутом продукції, яка, крім того, дуже швидко псується, призвели до перепрофілювання та деконцентрації виробництва плодоовочевої продукції та молока в більшості аграрних підприємств приміської зони м.Києва. В 2003 році виробництво овочів тут зменшилось на 177,8 тис. т або на 75,3 %, молока — на 291,1 тис. т або 87,4 % порівняно з 1990 роком. Якщо в 1990 році в приміських господарствах було рентабельним виробництво всіх видів сільськогосподарської продукції, в 1996 році — зерна і цукрових буряків, то в 1998 році

беззбитковим залишалось лише вирощування зернових культур. В останні декілька років ситуація дещо змінилась. Внаслідок збільшення купівельної спроможності населення та підвищення попиту на продукти харчування ріст цін на сільськогосподарську продукцію був більш динамічним. І, як результат, рівень окупності витрат у 2003 році збільшився майже по всіх видах сільськогосподарської продукції. З них рентабельним було виробництво зерна, овочів, картоплі, молока та яєць.

Потрібно відзначити, що на сьогодні в більшості аграрних підприємств приміської зони столиці роль овочівництва зведена до ролі додаткової галузі. Якщо в 1990 році частка сільськогосподарських підприємств з посівною площею овочів понад 80 га складала 67,4 %, в 1998 – 17,5 %, то у 2003 році – лише 4,8 % від загальної кількості господарств.

Соціально-економічні та економічні фактори сьогодення зумовили зміну спеціалізації приміських господарств столичного регіону (табл. 1). Сільськогосподарські товаровиробники в умовах ринкових перетворень надали перевагу вирощуванню зерна та цукрових буряків, тобто продукції, на яку в цей період була більш сприятлива кон'юнктура та існував стійкий попит на ринку.

Спеціалізацію приміського типу втратили господарства Барішевського, Бориспільського і Вишгородського районів Київської області. Основне ж виробництво малотранспортабельної продукції та продукції, що швидко псується, було зосереджено в сільськогосподарських підприємствах Броварського і Києво-Святошинського районів, на долю яких у 2003 припадало 82,6% і 62,2% валового виробництва овочів відкритого ґрунту і молока.

У результаті реформування аграрного сектора економіки приміської зони столиці була сформована нова організаційна структура, у якій основний обсяг товарної сільськогосподарської продукції вироблявся товариствами з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Так, їх частка у виробництві зерна у 2003 році складала 43,3%, цукрового буряку – 68,8%, овочів – 40,9%, плодів – 45,4%, молока – 32,8%. При цьому слід зазначити, що значні обсяги

плодо-овочевої продукції і молока вироблялися держгоспами, а яєць — акціонерними товариствами, які було створено на базі колишніх державних птахофабрик.

Таблиця 1

**Структура виручки від реалізації продукції
аграрними підприємствами приміської зони м. Києва, %**

Продукція	Роки						2003 р. в пунктах до	
	1991	1992	1996	2001	2002	2003	1991	2000
Зерно	2,96	3,3	7,87	12,57	20,74	21,14	18,18	8,57
Технічні культури	0,01	0	0,07	0,05	3,75	1,73	1,72	1,68
Цукрові буряки	0,14	0,3	3,65	0,66	0,54	0,6	0,46	-0,06
Овочі відкритого ґрунту	6,57	6,58	3,59	1,91	0,9	2,32	-4,25	0,41
Картопля	4,14	2,51	0,75	0,13	0,97	0,48	-3,66	0,35
Плоди	0,99	1,66	2,24	1,15	1,56	1,16	0,17	0,01
Разом по рослинництву	28,77	24,56	36,37	48,54	28,47	27,43	-1,34	-21,11
Молоко	19,24	17,84	12,65	12,23	9,8	11,33	-7,91	-0,9
ВРХ на м'ясо	15,64	12,59	7	6,24	4,88	6,41	-9,23	0,17
Свині на м'ясо	8,77	12,67	8,65	7,16	17,58	19,25	10,48	12,09
Птиця на м'ясо	8,39	1,54	3,05	4,8	0,45	0,51	-7,88	-4,29
Яйця	13,63	20,97	22,59	14,67	38,82	35,07	21,44	20,4
Разом по тваринництву	71,23	75,44	63,63	51,46	71,53	72,57	1,34	21,11
Всього по підприємству	100	100	100	100	100	100	X	X

Результативність господарської діяльності — складна багато-планова економічна категорія, що відображає ефективне використання ресурсів виробництва (землі, праці, капіталу, інформації). Не винятком у цьому плані — аграрні підприємства приміської зони м.Києва (табл.2).

Вища технологічна ефективність виробництва обумовила в свою чергу нижчу собівартість продукції. Особливо це проявилось при виробництві продукції, що є характерною для підприємств приміського типу, а саме: овочі, плоди, ягоди, молоко, яйця тощо. Слід відзначити, що в усіх підприємствах незалежно від кінцевих результатів господарювання протягом досліджуваного періоду при-

бутковим було вирощування зернових культур. Виробництво ж овочів закритого ґрунту, молока залишалося рентабельним лише в аграрних підприємствах першої типологічної групи. Як відомо, на рентабельність виробництва впливають два різносторонніх фактори: ціна реалізації і собівартість 1 ц продукції. Ціни на сільськогосподарську продукцію різнились на користь рентабельних господарств внаслідок наявності у більшості з них власної мережі фірмових магазинів, переробних потужностей тощо. Розвиток внутрішньогосподарської агропромислової інтеграції дає змогу рентабельним підприємствам, з одного боку, мінімізувати втрати, пов'язані з виробництвом овочевої та плодючої продукції, оскільки нестандартна продукція, що швидко псується, а також частина стандартної, що не знаходить попиту на ринку, можуть бути перероблені в самому господарстві. З іншого боку, ці аграрні підприємства можуть реалізовувати продукцію переробки при більш сприятливій кон'юктурі ринку.

Нижча собівартість сільськогосподарської продукції в рентабельних підприємствах була обумовлена вищим рівнем забезпеченості виробничими ресурсами та ефективним їх використанням шляхом застосування інтенсивних технологій, удосконалення виробничої структури порівняно зі збитковими підприємствами. Особливо це проявляється при детальному вивченні рівня і характеру поточних витрат у виробничому процесі, що охоплюють як сферу основного виробництва, так і виробництва основних видів сільськогосподарської продукції (табл. 3). Для аналізу структури витрат на основне виробництво в приміській зоні м. Києва нами були відібрані аграрні підприємства Бориспільського, Броварського, Києво-Святошинського районів із середнім рівнем спеціалізації, що в умовах ринкових відносин функціонують рентабельно і ведуть розширене відтворення фондів.

Протягом досліджуваного періоду в базових господарствах була значно вищою частка заробітної плати в структурі витрат на основне виробництво порівняно з іншими підприємствами аналізованих районів, що свідчить про більш високу мотивацію працівників до високопродуктивної праці. Якщо у 2003 році в

базових підприємствах на одного середньорічного працівника припадало 15956,4 гривень товарної продукції, то у підприємствах базових районів, за винятком вузькоспеціалізованих аграрних підприємств – лише 13955,7 гривень. У цьому ж році суттєво зросла питома вага витрат на насіння, посівний матеріал та добрива в базових господарствах приміської зони. Що стосується всіх підприємств, то тут мало місце лише збільшення витрат на добрива.

Таблиця 2

Результативність господарської діяльності аграрних підприємств Броварського, Бориспільського, Києво-Святошинського районів

Показники	Рентабельні підприємства				Нерентабельні підприємства			
	Роки				Роки			
	1996	1998	2001	2003	1996	1998	2001	2003
Урожайність, ц/га (кг/м ²):								
- зернових	25,0	33,0	20,2	21,4	19,9	19,6	16,2	20,9
- овочів відкритого ґрунту	140,0	248,8	135,0	170,8	68,1	77,1	76,9	64,4
- овочів закритого ґрунту	17,2	26,20	29,3	40,56	3,02	6,9	4,4	6,12
Середньорічний надій молока на корову, кг	3464	5473	2348	4076	1884	1915	2154	2842
Вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь, грн.	1453,2	2827,1	733,9	557,7
в т.ч. рослинництва	982,5	2438,4	278,1	222,3
Тваринництва	470,8	388,7	455,8	335,4
Собівартість 1 ц, грн.:								
- зернових	10,65	17,07	31,34	37,11	11,35	17,59	31,81	38,79
- овочів відкритого ґрунту	16,83	20,74	65,90	29,69	29,35	33,55	66,68	34,15
- овочів закритого ґрунту	107,3	111,84	145,2	156,9
- молока	27,39	29,93	49,91	54,42	44,35	66,12	79,92	86,35
Рівень рентабельності виробництва, %								
Зерно	99,3	14,2	54,1	63,6	51,3	-2,4	20,1	38,8
Овочі відкритого ґрунту	68,3	33,7	65,0	76,1	-30,4	-28,3	-33,9	47,7
Овочі закритого ґрунту	14,1	8,6	-69,7	-51,2
Молоко	12,6	36,2	42,7	44,8	-48,8	-50,5	-12,9	-18,9
Рівень рентабельності (збитковості), %	12,2	4,6	33,8	40,1	-24,8	-24,7	-16,1	-7,9

* Відсутні дані

Таблиця 3

Затрати на основне виробництво в аграрних підприємствах приміської зони м. Києва. %

Елементи затрат	Базові підприємства										Всі підприємства базових районів									
	Роки										Роки									
	1996	1998	2001	2003	1996	1998	2001	2003	1996	1998	2001	2003	1996	1998	2001	2003				
Оплата праці з відрахуваннями	16,7	15,3	18,8	20,9	13	13	14	15,9	14,8	14,8	14,8	14,8	14,8	14,8	14,8	14,8				
Матеріальні витрати	65,3	65,2	71,8	68,9	62,2	62,2	60,7	64,7	74,2	74,2	74,2	74,2	74,2	74,2	74,2	74,2				
В т.ч.																				
- навісіння і посадковий матеріал	4,1	3,2	4,6	6,4	4,3	4,3	4,4	4,0	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5				
- корми	32,6	36,7	33,7	24,0	32,2	32,2	28,5	26,5	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0				
- інші продукти сільського господарства	1,5	2,4	1,3	6,8	1,9	1,9	2,1	5,0	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6				
- мінеральні добрива	2,4	3,2	4,0	4,6	2,2	2,2	3,0	3,4	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1				
- нафтопродукти	9,9	6,7	13,1	7,6	6,2	6,2	5,7	6,6	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5				
- електроенергія	3,4	2,8	2,3	1,6	4,0	4,0	3,1	2,6	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2				
- паливо	1,6	1,3	0,8	0,6	4,1	4,1	5,1	5,6	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0				
- запчастини, ремонтні і будівельні матеріали для ремонту	6,3	5,3	5,4	9,4	4,4	4,4	4,7	5,7	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1				
- оплата послуг і робіт, що виконано сторонніми організаціями	3,6	4,0	5,9	5,9	2,9	2,9	4,0	5,3	10,1	10,1	10,1	10,1	10,1	10,1	10,1	10,1				
Амортизація основних засобів	7,6	6,7	5,0	3,4	8,4	8,4	6,3	9,7	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6				
Інші витрати	2,2	1,8	4,6	8,8	10,3	10,3	7,9	9,3	5,4	5,4	5,4	5,4	5,4	5,4	5,4	5,4				
Всього затрат	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100				

*Базові підприємства: ТОВ "АК Тарасівське", ТОВ "Білогородке", державні "Поліський"

Базові райони: Бориспільський, Броварський, Києво-Святошинський

Значне скорочення витрат на корми в більшості аграрних підприємствах базових районів було обумовлено зменшенням поголів'я худоби і птиці. Так, в 1996 році у ВАТ "Бортничі" нараховувалося 800 голів основного стада ВРХ, у ТОВ "АК Тарасівський" — 500, а в 2003 році — відповідно лише 208 і 295 голів. Проте в цілому, якщо збільшення витрат на основне виробництво у рентабельних підприємствах сприяло своєчасному і якісному виконанню агротехнічних заходів, що в остаточному підсумку й обумовило більш високу технологічну ефективність виробництва, то у збиткових господарствах наявні ресурси використовувалися нераціонально, тобто збільшення витрат не супроводжувалося ростом урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин (табл. 4). Так, за рахунок більш високих витрат на 1 га посівної площі овочів відкритого ґрунту у 2003 році в рентабельних господарствах в 2,2 рази, порівняно зі збитковими, урожайність овочів у перших була більшою в 2,7 рази. Аналогічна ситуація спостерігається й при аналізі рівня витрат на виробництво продукції тваринництва.

Таблиця 4

**Рівень витрат на виробництво окремих видів продукції
в аграрних підприємствах Бориспільського, Броварського,
Києво-Святошинського районів**

Показники	Рентабельні підприємства				Нерентабельні підприємства			
	Роки				Роки			
	1996	1998	2001	2003	1996	1998	2001	2003
Виробничі витрати на 1 га посіву (1м ²), грн.								
- зернових	229,1	565,9	547,2	786,2	226,8	358,6	549,9	831,8
- овочів відкритого ґрунту	1878	2387	3466	4248	1390	1844	4445	1895
- овочів закритого ґрунту	22,19	26,01	3,81	8,71
Виробничі витрати на одну фуражну корову, грн.	1072	1858	1307	2225	945	1438	1845	2353

В цілому потрібно відзначити, що індекси цін реалізації та собівартості продукції значно зросли протягом досліджуваного періоду по всіх категоріях господарств. Проте, ріст цін на сільсько-

господарську продукцію був більш динамічним внаслідок збільшення купівельної спроможності населення та попиту на продукти харчування. І, як результат, рівень окупності витрат у 2003 році на підприємствах першої типологічної групи збільшився на 27,9 процентних пункти, в господарствах другої – на 16,9 пункти.

Зрозуміло, що в умовах ринкових відносин більш конкурентоздатною є та сільськогосподарська продукція, індивідуально необхідні витрати на виробництво якої є меншими за суспільно необхідні. Це досягається у приміському сільському господарстві насамперед за рахунок значних поточних витрат на виробництво, величина яких, головним чином, залежить від забезпеченості підприємств фінансовими ресурсами (табл. 5). Фінансовий стан аграрних підприємств Києво-Святошинського району дещо погіршився і у 2003 році оцінювався як задовільний. Так, у складі активів значно зменшилась частка основних засобів при зростанні запасів і витрат. У складі пасивів відбулось зменшення власних коштів при значному збільшенні кредиторської заборгованості.

Таблиця 5

**Аналіз структури балансів аграрних підприємств
Києво-Святошинського району за 1996-2003 рр.**

Показники	ТОВ “АФ Білогородка”			ТОВ “АК Хотівський”			В середньому по підприємствах району		
	Роки			Роки			Роки		
	1996	2001	2003	1996	2001	2003	1996	2001	2003
Зміна балансу (1998=100%), %	-40,3	-41,5	-40,2	-36,6	-27,3	-55,9	-19	-18,7	-8,3
Питома вага в складі активів, %									
- основних засобів	84,3	59,6	60,2	84,2	69,0	90,8	88,8	54,8	54,1
- запасів і затрат	12,9	23,5	25,5	5,6	11,5	6,5	5,6	11,0	12,1
- інших активів	2,7	16,9	14,3	2,5	0,9	1,6	2,3	15,7	13,8
Питома вага в складі пасивів, %									
- власних коштів	96,2	78,3	79,8	92,1	84,1	15,7	95,4	80,5	80,4
- довгострокових пасивів	-	8,8	-	-	0,1	-	0,4	2,9	0,9
- поточних пасивів	3,8	12,9	20,2	7,9	15,8	84,3	4,2	16,6	18,7

В цілому валюта балансу протягом останніх п'яти років зменшилась на 8,3% за рахунок скорочення у вартісному виразі у складі активів основних засобів на 42,6%, а у складі пасивів власних коштів — на 20,5%, що обумовлено декількома факторами. По-перше, звужене відтворення нерентабельних сільськогосподарських підприємств призвело до зменшення їх власних коштів. По-друге, балансовий прибуток у більшості рентабельних господарств не спрямовувався на поповнення статутного фонду. По-третє, внаслідок зміни форм власності і способів господарювання на базі окремих аграрних підприємств було утворено декілька суб'єктів господарювання. Наприклад, у приміській зоні м. Києва в результаті поділу було створено 15 аграрних підприємств. Так, зокрема, на базі КСП Шпильківське було утворено ТОВ Зодіак і ТОВ Перспектива-Агро. По-четверте, на сьогодні домінуючою формою господарювання в зоні впливу столичного регіону, як і в цілому по країні, виступають товариства з обмеженою відповідальністю, власністю яких є лише майно їх засновників. Основна ж маса використовуваних ними матеріально-технічних засобів виробництва і сільськогосподарських угідь є орендованими. Так, величина власних коштів в складі пасивів в ТОВ АК “Тарасівський”, де засновниками виступають 7 фізичних осіб, протягом 1998-2003 років скоротилась в 6,9 рази, в ТОВ АФ “Крюківщина”, де 2 засновники — в 9,6 рази.

Подібні процеси характерні і для інших аграрних підприємств приміської зони м. Києва незалежно від результатів господарювання. На сьогодні більшість з них відчуває гостру нестачу в оборотних засобах, необхідних для нормального забезпечення виробничого процесу. У зв'язку з цим господарства змушені скорочувати виробництво матеріаломістких видів продукції, тобто тієї продукції, що є притаманною сільськогосподарським підприємствам приміського типу, а саме: овочів відкритого та закритого ґрунтів, плодів, молока тощо. Так, у 2003 році посівна площа під овочами відкритого ґрунту скоротилась по всіх приміських господарствах на 2450,8 га або 57,3%.

Недостатня забезпеченість приміських господарств столиці фі-

нансовими ресурсами, відсутність довгострокового кредитування, мізерна підтримка з боку держави призвели до такої виробничо-економічної ситуації, при якій аграрні підприємства на сьогодні змушені використовувати наявні, вже морально і фізично зношені основні засоби другої та третьої груп, підтримуючи їх у робочому стані. В результаті рівень зносу основних засобів в середньому по аграрних підприємствах приміської зони м.Києва в останні роки наблизився до 50%. Як бачимо, на сучасному етапі господарювання лімітуючим видом ресурсів у приміській зоні м.Києва виступають засоби виробництва. Відсутність високопродуктивної техніки, з одного боку, матеріальних і фінансових ресурсів, з іншого, унеможливорює застосування інтенсивних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, що, як правило, використовуються в сільському господарстві економічно високорозвинених країн світу. Порівнюючи абсолютні значення виробництва сільськогосподарської продукції, притаманної господарствам приміського типу, слід зазначити, що рівень спеціалізації і концентрації її виробництва в силу ряду причин організаційно-економічного характеру був вищим в державних підприємствах і акціонерних товариствах, створених на базі вузькоспеціалізованих радгоспів порівняно з іншими організаційно-правовими формами. Процеси розукрупнення аграрних підприємств носили поодинокі випадки і не одержали поширення в зоні впливу столичного регіону. Коефіцієнт фрагментації тут дорівнював 1,05, тобто на базі земельних і майнових комплексів кожних 100 реформованих КСП було створено лише 105 нових підприємницьких структур. Наприклад, у Києво-Святошинському районі шляхом поділу було створено лише 5 підприємств. Однак, за умов дефіциту оборотних коштів, значного фізичного і морального зносу основних фондів виробництва, а також інвестиційної кризи в галузі сільського господарства розукрупнення аграрних підприємств цілком можливо буде відбуватись в подальшому, що по своїй організаційно-економічній сутності є протилежним світовим тенденціям.

На підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що позитивних результатів господарської діяльності досягають краще

забезпечені матеріальними та фінансовими ресурсами аграрні підприємства, у яких органічно поєднуються організаційні здібності керівника з іншими ресурсами виробництва. Однак, без відповідної підтримки держави, як в області законодавства, так і регулювання кон'юнктури ринку агропродовольчої продукції посередництвом інтервенцій та експортно-імпортних механізмів, темпи розвитку приміського сільського господарства значно уповільняться, що негативно вплине не тільки на економічний розвиток підприємств аграрного сектора економіки, а й забезпечення населення столиці високоякісною рослинницькою й тваринницькою продукцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник.-2-ге вид., доп. і переробл.-К.: КНЕУ, 2002.-624с.
2. Касл Э., Бекер М., Нелсон А. Эффективное фермерское хозяйство: Пер. с англ.-М.: ВО Агропромиздат, 1992. – 495с.
3. Коваленко Ю.С. Сільськогосподарське підприємство в ринковому середовищі.- К.: ІАЕ УААН, 2000.- 200 с.
4. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми// Економіка АПК.-2003.-№5.-с.3-8.
5. Онищенко О., Юрчишин В. Методологічний аспект порівняльної оцінки ефективності різних форм господарювання в аграрній сфері// Економіка України.- 1996.- №2.-с.20.